

FERAĞÎ'NİN ÇAĞATAY TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜ

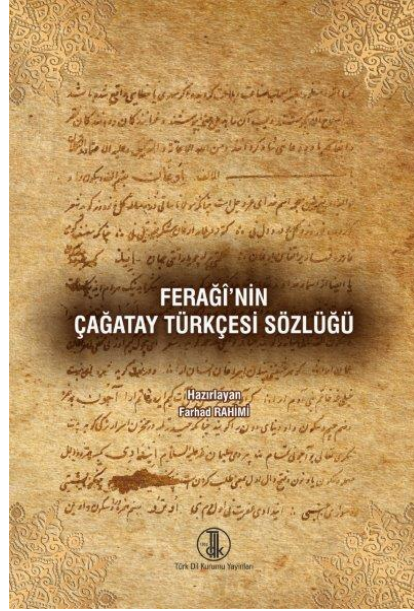
Farhad Rahimi (2021), *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 344 s., ISBN 978-975-17-4906-2

Nadim GÖK*

Gazi Türkiyat, Güz 2021/29: 269-279, DOI: 10.34189/gtd.29.014

bir elinde gül bir elinde karanfil...

Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü'nü elimize aldığımızda kitabın mahiyetine temas etmeden kitabın kapak tasarımı okuyucunun dikkatini celp etmektedir. Ön kapakta *Miftâhu'l-Lugat'* tan el yazması bir sayfa, arka kapakta ise Levni'ye ait bir hatun minyatürü bulunmaktadır. Bir sözlük çalışmasında kapak sayfasında kadın resminin olması okuyucunun aklına “Neden kadın minyatürü ?” sorusunu getirebilir. Kitaba bir zerafet ve incelik katan bir elinde gül bir elinde karanfil olan kadın minyatürü şiir yazacak kadar Farsça bilen divan şiirinin ilk kadın şairi Zeynep Hatun'u hatırlatmaktadır. Ayrıca minyatürdeki hatunun elindeki gül Türkçenin karanfil ise Farsçanın simgesi olabilir. Şüphesiz Rahimi'nin çalışmasındaki bu ayrıntılar birçok mana inceliği taşımakla birlikte *Miftâhu'l-Lugat'*ın yazarının da bir şair olduğunu, şiirler yazdığını ve sözlükte bazı kelimelerin açıklamasında kendi şiirlerine yer verdiğini kitapta göreceğiz. Eserin incelemesi Türk dilinin değerli hocalarından Prof. Dr. Yakup Karasoy ve Prof. Dr. Ayşehan Deniz Abik tarafından yapılmıştır. Bu tanıtım yazısı doktora programı kapsamında Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel tarafından verilen *Araştırma Teknikleri ve Yayın Etiği* dersi için ödev olarak hazırlanmıştır.

Türk leksikografisinin kurucusu dar sınırlar içinde kalmayarak nehir kenarlarından geniş bozkırlara yayılan at binen, yay çeken, kılıç kuşanan, devletler

* Doktora Öğrencisi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana bilim Dalı Türk Dili Doktora Programı, Ankara / TÜRKİYE, nadim.gok@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8927-7393>, Gönderim tarihi: 23.12.2021 / Kabul tarihi: 30.12.2021.

kuran Türk boylarından aslı kaynaklara dayanarak derlemeler yapan Kaşgarlı Mahmud'dur. Bir coğrafyadan başka bir coğrafyaya at nallarının sesleri duyulan Türklerin dilleri bu şekilde âlemşümül bir vasıf kazanmıştır. Aslında Türklerin "Daha deniz daha müren / Gün tuğ olsun gök kurkan" mefkûresi Arapça ve Farsça'nın kullanımı yadsınamayacak derecede geniş bir alana taşımıştır.

Kaşgarlı Mahmud'un *Divânü Lügâti't-Türk'ü* ve Harezmi sahasında Muhammed b. Kays'ın *Tıbyânü'l-Lügati't-Türkî 'alâ Lisâni'l-Kanklı* adlı kitabı Türkçe için bilinen ilk sözlüklerdir. Mısır ve Şam bölgesinde Hakaniye ve Kıpçak Türkçesinin, İran ve Hindistan coğrafyasında da Çağatay Türkçesinin öğrenilmesi ve öğretilmesi amacıyla bu memleketlerde konuşulan diller dikkate alınarak Türkçe kelimler Arapça ya da Farsça açıklanmıştır. Bu kapsamda *Nedr-Alî'nin sözlüğü*, *Miftâhu'l-Lugat*, *Bedâyi'ü'l-Lugat*, *Kitâb-ı Türkî*, *Abuşka*, *Feth-'Alî Kaçar sözlüğü* gibi sayabileceğimiz birçok sözlük yazılmıştır. Manzum ve mensur olan ayrıca farklı şekilleri de olan bu sözlüklerin yazılmasıyla bir sözlükçülük ekolü meydana getirilmiştir. On dördüncü yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yayılan Türklerin kendileri için önemli olan Arapça ve Farçanın öğrenilmesi ve öğretilmesi adına Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe, Arapça-Farsça gibi sözlükler de yazılmıştır.¹

Tanıtma yazımıza konu olan Rahimi'nin *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü* adlı çalışması dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde "Çağatay Türkçesi", "Safeviler Dönemi'nde Çağatay Türkçesi", "Ferâğî" ve "Ferâğî'nin Sözlüğü" hakkında bilgiler aktarılmış; "Eserin Tanıtımı ve Sözlüğün Düzeni", "Eserin Yazma Nüshası", "Eserin Yazma Nüshasının Yazılış Özellikleri", "Eserin Sözlük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi", "Metnin Kuruluşunda İzlenen Yöntem" başlıkları altında bilgiler verilip değerlendirmeler yapılmıştır. İkinci bölümde İran-Tahran Milli Ktb., nr. 5-19055 numarada kayıtlı *Miftâhu'l-Lugat*'ın el yazması Farsça açıklamaları Türkiye Türkçesine çevrilmiş; üçüncü bölümde eserin söz varlığını tespit etmek ve araştırmacıların sözlükten faydalanmasını kolaylaştıran "Sözlük Dizini" ne yer verilmiş; son bölümde ise "Sonuç", "Kaynaklar" ve "Ekler (Metnin Tıpkıbasımı)" yer almaktadır.²

Birinci bölümde Ferâğî mahlaslı sözlük yazarın asıl isminin Muhammed bin Ziyâ'u'd-dîn Hüseyin olduğunu, Türkçe-Farsça sözlük olan eserin *Miftâhu'l-Lugat* adıyla 1642'de Safevi Şahı Şafî bin Şafî adına yazıldığını yegâne nüshasının İran-Tahran Milli Kütüphanesinin 5-19055 numarasında saklandığını öğrenmekteyiz. Bu yazma nüsha iki kısımdan oluşup Rahimi'nin çalışması 1b-42b sayfaları arasında yer alan Türkçe-Farsça sözlük üzerinedir. Nüshanın kısımları:

1. *Miftâhu'l-Lugat* : 1b-42b sayfaları arasında yer alan Türkçe-Farsça sözlük

¹ ÖZ, Yusuf (2016). *Tarih Boyunca Farsça Türkçe Sözlükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu

² RAHİMİ, Farhad (2021). *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 17-18.

2. Nevâyî'nin *Garâyibü's-Sıgar* adlı eseri: Bu eser *Garâyibü's-Sıgar* adlı eserden alınmış olup Nevâyî'nin diğer eserlerinden de bazı şiirler içermektedir (Rahimi 2021:17-18).

Rahimi, *Hüve'r-rahîm* ile başlayan eserin giriş kısmında *Ferâğî'nin Türk dilinde bir sözlük yazma gereksinimi duyulmadığından dolayı bu konuda herhangi bir esere rastlanmadığı ve bu dilin birçok sözcüğünün anlaşılması okurlarca zor olduğu için bu konuda yazmayı düşündüğünü, Türk şiirlerinden haz alan arkadaşlarının da düzyazı ve şiir yazarların kullanabileceği bir sözlük hazırlanması konusunda ricada bulduklarını, sorumluluk hissiyle yıllarca meşakkat çekerek halkın dilinden ve Türk şairlerinin divanları özellikle de Emîr-kebîr Emîr 'Alî-şîr'in divanlarını derleyip *Miftâhu'l-Lugat* adlı risaleyi yazdığını*

eserden yola çıkarak çevirmiştir. (Rahimi 2021:23).

Muhammed bin Ziyâ'u'd-dîn Hüseyînî sözlüğün giriş kısmında Türk dili ifadesini kullanarak geniş bir coğrafyada konuşulan Türkçeye millî bir bilinçle yaklaşmış, meşakkatler çekerek bu eseri ortaya koymuştur. Sözlük yazarı sadece Türk şairlerin divanlarından değil halkın konuşma dilinden derlediği sözcüklere de eserinde yer vermiştir. Bilindiği gibi Nevâyî, *Mizanü'l Evzan*'da "Çağatay lafzı" terimini bir edebî dili tanımlamak üzere ilk kez kullanmıştır. Ancak Nevâyî, döneminin edebî dilini tanımlarken "Türk tili, Türkî til ve Türkçe" gibi terimleri tercih etmektedir. 15. ve 16. yüzyılda Doğu Türkçesiyle eser veren diğer yazarlar da eser verdikleri edebî dili tanımlamak için "Türk tili, Türk elfâzı, Türkî til, Türkî lafzı, Türkçe til, Türkî ve Türkçe" terimlerini kullanmışlardır.³ Çağatayca terimini Doğu Türkçesini ifade etmek için ilk kez kullanan Macar Türkolog A. Vámbéry olmuştur.⁴ Ferağî'nin eserinin asıl ismi *Miftâhu'l-Lugat* olup 18. yüzyılda *Senglah* yazarı *Miftâhu'l-Lugat*'ı "Ferâğî'nin Eseri" olarak adlandırmıştır. *Miftâhu'l-Lugat'a Çağatay Türkçesi* ismi nesiller sonra Rahimi tarafından sözlüğün muhtevassından ve yazılış amacından yola çıkılarak verilmiştir (Rahimi 2021:24). Aslında esere *Miftâhu'l-Lugat* isminin verilmesi daha uygun olabilirdi. Çünkü bu alanda yazılmış eserler üzerine yapılan çalışmalarda genellikle sözlüklerin aslî isimleri kullanılmakta olup ikinci, üçüncü isimler eser hakkında başka kaynaklarda ya da açıklamalarda yer almaktadır. *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*'nden önce *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü* adlı çalışmasıyla da sözlükçülük alanında kayda değer araştırmalarıyla yer alan Rahimi'nin isimlendirme konusunu en ince ayrıntısına kadar düşündüğü muhakkaktır.

Rahimi, Ferâğî'nin eserine bir leksikolog gözüyle yaklaşmış, eseri sözlük bilimi açısından değerlendirmiştir. Bu değerlendirmede sözcüklerin anlamları açıklandıktan sonra hangi eserde geçtiği verilen şiir parçalarıyla örneklendirildiği, ünlü ve ünsüzlerin yazılış şekillerinin açıklamalarıyla birlikte aktarıldığı, sözlükte bazı ekler ve

³ ECKMANN, János (1988). *Çağatayca El Kitabı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, s. 78.

⁴ ECKMANN, János (1958). *Çağatay Dili Hakkında Notlar*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 6, Ankara, s. 118.

edatlara yer verildiği, bazı deyimler ve birleşik sözcüklerin de sözlüğe alındığını aktarmakla kalmayıp örnekli örneksiz madde sayılarını, hangi eserden hangi sözcüklerin alındığını, diğer tarihî sözlüklerde bulunmayan kelimeler ve anlamların olduğunu, yazarın kendi araştırmalarına dayanan sözcüklerin varlığını takdire şayan bir şekilde tespit etmiş ve *Miftâhu'l-Luğat'ın* özgünlüğünü ortaya koymuştur. Misâlen, diğer tarihî sözlüklerde bulunmayan kelimeler ve anlamlardan bazıları şunlardır : *égri* “çenk”, *irik* “zor, güç”, *eci* “büyükanne” , *bulağ* “burnu çatlak olan at”, *boy* “kefil”, *belek* “ insanların istihza ve alaya, hayvanların ise yaraya alışması”, *barğa*, *borbuy*, *bışığ* “ince ekmek”, *yava* “yağda pişirilmiş ekmek” vb.

Sözlük, sözcüklerin Arap abece dizgisiyle ilk harfine göre baplara ayrılmış madde başları Türkçe açıklamalar Farsçadır. Sözlükte 631 tane kırmızı mürekkeple yazılan madde başı olup yazılışı aynı olan farklı sözcüklerin tek maddede verilmesi nedeniyle toplam madde sayısı 719'dur. Türkçe sözcüklerin yanında Moğolca nadiren Arapça ve Farsça sözcüklere de rastlanmaktadır. Adlar yalın biçimleriyle eylemler ise kök ve emir şekilleriyle sözlükte yer almaktadır. *égir* “dolaştırmak, döndürmek”; *ökür* “ağlayarak bağırarak”; *aşa* “yemek” gibi (Rahimi 2021:24).

Rahimi, kendisinden sonra hangi sözlüklerin Ferâğî'nin sözlüğünden ne kadar yararlandığını farazi bir şekilde anlatmak yerine tek tek tespit ettiği sözcükleri ve anlamlarını bunların hangilerinin yanlış anlamlandırıldığını ya da başka sözcüklere yanlış aktarıldığını sözcükleri vererek değerlendirmiştir. Misâlen *Abuşka Sözlüğü* ve *Senglah'ta* verilen madde anlamı ve örneği yanlış olduğu halde bu sözlükte doğru biçimde gösterilen sözcükler : *tanjırğa*- “Tanlamak, şaşırarak, hayrete düşmek.” AŞ-Yazma: *tanjırğa*- (79a); *yocın/yoçın* “konuk, mihman” SG-Yazma : *yolçı* (1366). Sözlükte yanlış maddeler ve adlandırmaların olduğuna deyinen Rahimi bu kelimeleri de vermiştir: *ensigen* (doğrusu : *isnegen*); *berek* (doğrusu: *terek*); *sakçı* (doğrusu : *sawçı*); vb. Sözlükte örneklerin yanlış okunmasından veya sağlam olmayan nüshaların aktarılmasından kaynaklanan örneklendirmeler Rahimi tarafından doğru şekliyle altı çizilerek aşağıdaki gibi verilmiştir:

Uçmağ “Cennet”

[*Garâyibü's-Sıgar'dan:*]

Ey Nevâyî sen könjül bâğın 'imâret kıl ki bar

Sekiz uçmağ cenneti aninj muhaqqar bâğça

Bu örnekteki yanlışlar kullanılan Garâyibü's-Sıgar nüshasından kaynaklanmıştır (GS-Yazma :387)

Örneğin doğru biçimi:

Ey Nevâyî sên könjül bâğın 'imâret kıl ki bar

Sékiz uçmağ cenbide aninj muhaqqar bâğça

bk. GS (433,588/7), GS-Özb.(G.570/7), Külliyyat-Yazma 2 (127), Külliyyat-Yazma-TB (113), Divan-Yazma (523) vb. (Rahimi 2021:51).

Miftâhu'l-Lugat'ta madde başı sözcüklere Çağatay Türkçesine ait eserlerden örnekler verilmiştir. Örnekler alınan yazarların başında Nevâyî gelmekte olup kullanılan başlıca kaynaklar şunlardır: *Garâyibü's-Sıgar*, *Fevâ'idü'l-Kiber*, *Nevâdirü'ş-Şebâb*, *Bedâyi'ü'l-Vasat*, *Hayretü'l-Ebrâr*, *Leylî ve Mecnûn*, *Sedd-i Sikenderî*, *Mecâlisü'n-Nefâ'is*, *Nesâyimü'l-Mahabbe*, *Lutfî Divânı*, *Gül ü Nevrûz*, *Mahzen-i Esrâr*, *Babür Divânı* gibi eserlerin yanında sözlükteki eskicil sözcüklere kaynaklık eden *Rabguzî'nin Kısasu'l-Enbiyâ'sından* ayrıca *Fuzûlî'nin Divân ve Bengü Bâde'si*, *Şeyhî'nin Hüsrev ü Şîrîn* gibi eserlerden Ferağî yararlanmıştır. Rahimi bu kısımda hangi eserden kaç beyit ve kaç örnek alındığını ve alınan sözcükleri vererek kısaca aşağıdaki gibi aktarmıştır:

1. *Garâyibü's-Sıgar*: ara, utru, asru, ağu,égek, alğu, eğri, uçkun, iltırar, ağrık, ötrük, orun, oğ ve yandaş-, üzre/üze, öl, uş, uçmağ vb. maddeler 150 örnekte 153 beyit.

2. *Fevâ'idü'l-Kiber*: ara, uluğ, ornat-, égirdi, öçeş, ayıl, émgen, arslan, ötleş, öntüç, azğun, talpın, tévrük, köpelek, yurun, yarut-, vb. maddeler 137 örnekte 140 beyit.

3. *Nevâdirü'ş-Şebâb* : üylük, ötük, şülekey, hav, yurun, yacan-, yadaman vb. maddeler 33 örnekte 33 beyit.

4. *Bedâyi'ü'l-Vasat* : öğüt ve ökte, avut-, yaban, yasa-, yarlıg, yalav, vb. maddeler 22 örnekte 33 beyit.

5. *Hayretü'l-Ebrâr* : ini, erk, asra-, ıldırım, bekevül, bekter, böri, çirçirek ve firfirek, cibilger, çarla- vb. maddeler 31 örnekte 32 beyit.

6. *Rabguzî'nin Kısasu'l-Enbiyâsı* : ernek, avunçağ, aşı-, ediz, öfke, erendiz, ot yem, sanduvaç, kindik, külçürer, yarm, yalavaç vb. maddeler 26 örnekte 29 beyit vb.

Rahimi bu sözlükte *Rabguzî'nin Kısasu'l-Enbiyâ'sından* alınan örneklerden bazılarının eskicil olduğunu söyleyerek bu sözcüklere dair örnekler vermiştir: *ernek*, *ot yem*, *oğuş*, *ağdı*, *adız/ediz*, *uçan*, *ımğa*, *çıyan*, *dalav* "ölümcül zehir", *yaşık*, *yılçık* vb. (Rahimi 2021:33-35).

Sözlükte *Senglah* ve diğer sözlüklere aktarılan veya onlardan alınan kelimeler ve anlamları da Rahimi tarafından tespit edilerek Arap harfli şekliyle birlikte yazılmıştır: *avlama* (SG'de aynı örnek); *üs* - (SG: ائماق) ; *er* " er, erkek" (SG: اير).

Maddeler açıklarken Ferâğî bazen yaşayan dilden de örnekler vermiştir: *oğ* "bet. Nitekim Türkî deyimde şöyle denir : Filan filana bet oğsar."

Bu sözlükte *Fuzûlî*, *Nesimî*, *Şeyhî* gibi şairlere başvurularak Batı Türkçesine ait bazı sözcüklere de yer verilmiştir. Bu sözcükler de Rahimi tarafından tespit edilmiştir: *Çelep*, *dal*, *dal-*, *dilim*, *yava/yuva* vb.

Metnin Kuruluşunda İzlenen Yöntem

Metnin kuruluşunda izlenen yöntemler Rahimi tarafından maddeler halinde açıklanarak sözlükten araştırmacı ve okuyucuların kolay bir şekilde yararlanması için kılavuz niteliğinde bir bölüm oluşturulmuştur (Rahimi 2021:65-69). Rahimi'nin metnin kuruluşunda izlediği yöntemleri kısaca özetleyip örnekler verirsek:

- Eleştirel metin kurulurken nüsha için FE-Yazma kısaltması kullanılmış başvurulan yazma nüshaların kısaltmaları “Kısaltmalar” ve “Kaynaklar” bölümünde verilmiştir. Madde başı sözcükler koyu renkte verilmiştir: **Atake, Atabek, Esen, Erendiz, Töre** vb.

- Rahimi tarafından metne eklenen hususlar ile Nevâyî'nin eserleri köşeli ayraç [] ile gösterilmiştir. Sözcüğün Arap harfli yazılış şekilleri ve söyleniş biçimleri yay ayraç () içine konularak verilmiştir. Sözcüklerin anlamları tırnak içinde ortaya konulmuş, sözcüklerin geçtiği şiirler hem Latin harfleriyle transkripsiyonlu şekilde aktarılmış hem de şiirler Arap harfleriyle yazılmıştır:

Üküş (أَكُوش) : (hemze ve /k/ ötre ile, /v/'ler sükûn ile). “Sayısız, sınırsız, pek çok”. (Rahimi 2021:119).

[Fevâ'idü'l-Kiber'den:]

Fiğân ki hicrdin anjlap üküş elem bizge

Teraḥḥum êtmedi ol mihri yok şanem bizge

(فغان کی هیجردین انلاپ اوکوش الم بیزکا

ترحم ایتمدی اول میهری)

یوق صنم بیزکه

- Eylemler genellikle kök ve emir biçimleriyle sözlükte yer almış master biçimiyle anlamlandırılarak eğik çizgi ile gösterilmiştir. İsimlerde eğik çizgi kullanılmamıştır:

Alp (الپ) : (medli hemze ile, /l/ sükûn ile). “Kahraman, yiğit, bahadır, batur, alp) (Rahimi 2021:93).

Aşa- (أشا) : (medli hemze ile, elif sükûn ile, /ş/ üstün ile). “Yemek” (Rahimi 2021:91).

- Maddeler anlamlandırılırken eş anlamlılar virgül (,), farklı anlamlar noktalı virgül (;) ile birbirinden ayrılmıştır:

Avunçağ / Avunçağ (أُونچاق - أُونچاق): (medli hemze ile, /v/ ötre ile, /c/ üstün ile, kalanlar sükûn ile). “Avunç, avuntu, teselli” (Rahimi 2021:96).

Uca / Uça (أجا - أجا) : (hemze ötre ile, /c/ üstün ile). “Arka, sırt; dip, kök; yüksek yer, yüce” (Rahimi 2021:97).

- Anlamları daha doğru olan veya verilmesi gereken biçim Rahimi tarafından köşeli ayraç [] ile eklenmiştir: Çüçi “tatlılık”; [tatlı], kava “koşturmak, kovalamak”; [kovalayarak] vb. (Rahimi 2021:66).

- Dipnotta başvuru eserler gösterilirken önce Çağatay sahası eserleri (eskiden yeniye doğru), sonra tarihî Türk lehçeleri (eskiden yeniye doğru), daha sonra çağdaş Türk lehçeleri (uzaktan yakına doğru), sözlüklerde fazla tanıklanmayan hususlarda Tarama ve Derleme Sözlüklerindeki biçimleri ve Moğolca sırası dikkate alınarak verilmiştir. Örnek dipnot:

1. bk. AŞ-Yazma (47b), SG-Yazma (261) // DLT-Yazma: أُغْن “Muktedir”; أُغْن تَتَكْرَى “Kadir Allah” (51) // Özb.Tr.4: Uğân “Tanrı” (II/291) // Derleme. Oğan/Uğan “Tanrı” // Moğ.- Les.: Augan /Ügan “En eski, en yaşlı, önce doğan” (94) (Rahimi 2021:74)

- Dipnotta nüsha yanlışları gösterilirken Rahimi tarafından eklenen doğru kabul edilen ibare dik çizgi (|) ile gösterilmiştir. Dik çizgi işaretinden sonra ana metne alınmayan biçimin bulunduğu eser verilip iki nokta (:) işaretinden sonra diğer eserlerdeki varyantlar gösterilmiştir:

2. Köterdiler | FE-Yazma : Ketürdiler (کتوردیلر). bk. AŞ-Yazma (48a: کوناردیلر), AŞ-Yazma -H (82: کوناردی لار), AŞ-Yazma -K (46: کتوردیلر) GN1 (96,1125), GN2(364,1142), GN-Yazma 1(37: کوروتتیلر), GN-Yazma2 (118: کوروتتیلر) (Rahimi 2021:74).

- Dipnotta sözlüğün eleştirel metni ortaya konarken örnekler Çağatay Türkçesine ait eserlerin yayınlarından kontrol edilmiş ayrıca yazma nüshalara da bakılmıştır. Nüsha yanlışları gösterilirken eser kısaltmaları virgül (,), aynı ibarenin varyantları noktalı virgül (;) farklı ibarenin varyantları ise eğik çizgi (/) işaretiyle birbirinden ayrılmıştır:

3. AŞ-Yazma: اُورناتماق “yerleştirmek; bir nesneyi bir yere vurmak; pekiştirmek; sançmak; mihlamak” (45b) // SG-Yazma: اُورناتماق “yerleştirmek; pekiştirmek” (239) // DLT-Yazma: اُرناتماق “yerine koymak, yerleştirmek” (137) // Krgz. Tr. Ornot- “yerine pekitmek, koymak” (599) // Mlk. Tr. (310), YUyg. Tr. (297), Trkm. Tr.1. (491): Ornat- “yerleştirmek” // Özb. Tr. 1: Ornät- “yerleştirmek” (126).

- Dipnotta başvuru eserlerin sayfa numarası yay ayraç içinde ilk sayıyla beyit veya bölüm numarası ikinci sayıyla verilmiş olup yazma eserler pdf veya fotoğraf sayfası numarasıyla belirtilmiştir:

4. Bërkigende | FE-Yazma : Bërkigende (بیرکیگنده). bk. FK (253, 266/7), FK-Özb. (G.253/7), Külliyat-Yazma2 (460), Divan-Yazma (245).

- Sözlük Arap abece dizisiyle ilk harfine göre bablara ayrılmış madde başları Türkçe açıklamalar Farsçadır. Madde sayıları verilip, maddelerin Farsça açıklamaları

Rahimi tarafından Türkçeye çevrilmiştir. İkinci bölümde metnin kuruluşunda izlenen yöntemleri, kullanılan işaretlerin anlamlarını Rahimi'nin açıklamalarından ve metinden yararlanarak vermeye çalıştık. Metin 73-275. sayfalar arasındadır. Şimdi metinden bütüncül birkaç örnek verebiliriz:

[3a] Elif Babı

1 Uğan (اوغان) ¹: (elif ötre ile, /v/ ve elif sükûn ile, /ğ/ üstün ile). “Tanrı'nın adı”.

Gül ü Nevruz-ı Mevlânâ Sâkı'den:

Körüp Nevruz ü gül bu derd-i dilni

Köterdiler Uğan şükriğa tilni²

(کوروب نوروز و گل بو دردل نی/کوتردیلر اوغان شوکریغا تیل نی)

Yazardan :

Kâdir ü qahhâr yaratğan Uğan

Hikmeti birle çü yarattı cihân

(قادر و قهار یراتغان اوغان / حکمتی بیرله چو یاراتتی جهآن)

Dipnot:

1. bk. AŞ-Yazma (47b), SG-Yazma (261) // DLT-Yazma: أُغْن “Muktedir”; أُغْن “Kadir Allah” (51) // Özb.Tr.4: Uğân “Tanrı” (II/291) // Derleme. Oğan/Uğan “Tanrı” // Moğ.- Les.: Augan /Ūgan “En eski, en yaşlı, önce doğan” (94).

2. Köterdiler | FE-Yazma : Ketürdiler (کتوردیلر). bk. AŞ-Yazma (48a: کوتاردیلر), AŞ-Yazma -H (82: کوتاودی لار), AŞ-Yazma -K (46: کتوردیلر: GN1 (96,1125), GN2(364,1142), GN-Yazma 1(37: نوروتیلر), GN-Yazma2 (118: نوروتیلر) (Rahimi 2021:74).

/K-G/ Babı

503 Keyn / Kèyn (کین - کین) ⁹⁵³: (/k/ üstün ile, /y/ sükûn ile). “Arka, art, geri”.

[Ġarāyibü's-Şığar'dan]

Mihrim otın hüş ü 'aql ü fehm ü his yaşurmadı

Mihr-i lâmi' tört bürqa' kèynidin pinhan emes

(مهریم اوتین هوش و عقل و فهم و حس یاشورمادی / مهر لامع نورت برقع کینی دین پینهان ایمس)

953 FE-Yazma : Keyn // AŞ-Yazma : Keyn (کین) (/k/ ile) “art, geri, arka, peş”; Keyin (کین) “ardından” (160b); کینی “ardı” (164a) // SG-Yazma کین “art, geri, arka” (1236) // DLT-Yazma : کین - کین “sonra, geri” (120/276) // Hak. Tr. 1: Keyin “sonra, geri” (253) // Alt. Tr. (113), Krgz. Tr. (475): Kiyin “sonra, geri, arka, peş” // Kzk. Tr. 1 : Keyin “sonra;

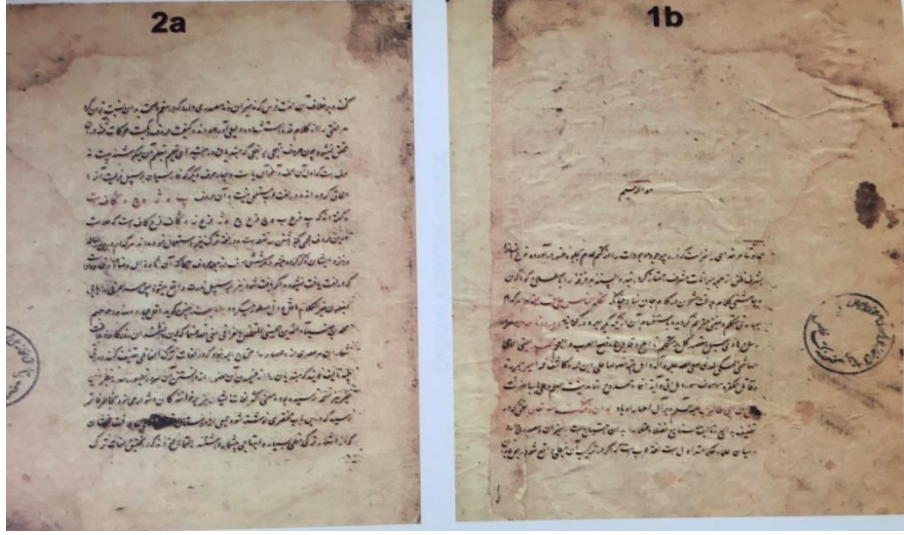
geri" (224) // Özb.Tr. 1: Keyin "sonra" (41) // YUyg. Tr. : Kèyin "sonra, arka, geri" (199) ; Keyni "arkası" (196) // Moğ.-Les. : Gecige/ Gezeg " ense, boynun ense kısmı; örgü, saç örgüsü; saç; at kuyruğu" (608); Gede / Gedee " ense, boynun arkası, kafanın arkası" (593); Gedeng / Geden "geriye bükük" (594) (Rahimi 2021: 233).

Üçüncü bölümde eserin sözlük dizini 277-279. sayfalar arasında yer almıştır. Sözlük dizinindeki sıralama Türkiye Türkçesindeki harf sırasına göre yapılmıştır: *Abuşka* " yaşlı adam" 97; *Çıyan* "akrep" 324; *İltırar* " parlar, parıldar, ışıldar, yıldırar"19 vb. (Rahimi 2021: 276-290). Dördüncü bölüm bir sayfalık kısa bir sonuç kısmına ayrılmıştır. Sonuç bölümünün devamında 293-300. sayfalar arasında kaynaklar bulunmaktadır. Çalışmanın sonunda 1b ile 42b arası sözlüğün renkli tıpkıbasını aşağıdaki gibi vermiştir.

Türk dilinin anlaşılması, öğrenilmesi ve yayılması için sorumluluk hissiyle yıllarca meşakkat çekerek halkın dilinden ve Türk şairlerin şiirlerinden derlemeler yapan, bu çalışmanın aslı kaynağı olan *Miftāhu'l-Lugat'ı* yazan Türk sözlükçülerinden Ferağî'yi minnet ve hayırla yad ediyoruz. Rahimi'nin *Miftāhu'l-Lugat* üzerine yaptığı bu çalışmasıyla Türk diline, Türk dilinin söz varlığına, *Miftāhu'l-Lugat'a* ve Türk leksikografisine katkılarını da maddeler halinde kısaca özetlersek:

- Rahimi Türkçe-Farsça sözlük olan *Miftāhu'l-Lugat'ı* düzenleyip Türkiye Türkçesine aktarmakla kalmayıp sözcüklerin doğru ve yanlış yazılışlarını kaynaklardan tek tek kontrol ederek esere müdahale etmekten kaçınarak göstermiştir.
- Rahimi bir sözcüğü aktarırken sözcüğün Arap harfli yazımını ve bu yazımın açıklamasını da vermiştir. Bu ayrıntıyla aslında tarihî eserlerde farklı aktarılan kelimelerin doğru şeklinin ne olacağı hakkında araştırmacılara, Türk dilcilerine ve öğrencilere şüpheleri giderici fikirler sunmaktadır.
- Eserin yazma nüshasının yazılış özelliklerinde ünlü ve ünsüzlerin yazılış özelliklerine değinilmiş yazılış yanlışlıkları da belirlenmiştir.
- *Miftāhu'l-Lugat'ta* 631 tane kırmızı mürekkeple yazılı madde başı bulunmakta olup yazılışı aynı anlamları farklı olan maddelerin tek madde olarak verildiğini fark eden Rahimi madde sayısını 719 olarak kaydetmiştir.
- *Miftāhu'l-Lugat'a* sözcüklerin yazımında sağlam olmayan nüshaların kullanılmasından kaynaklanan bazı yanlışlıklar Rahimi tarafından fark edilerek doğru kaynaktaki şekliyle gösterilmiştir. Kaynaklar gösterilirken hem yayınlara bakılmış hem de yazma nüshalar dikkate alınmıştır. Bu yönüyle bile çalışmaya ne kadar emek sarf edildiği gözden kaçmamaktadır.
- Rahimi örnek sözcüklerin hangi yazara ve eserine ait olduğunu tespit ederek düzeltilmesi gereken sözcüklerin ve şiirlerin doğru şekillerini yazarak başvuru eserlerin istatistiğini çıkarmıştır. Madde başı sözcükleri ve beyitleri sadece Latin

harfleriyle aktarmayıp Arap harfleriyle de hepsini bütün varyantlarını kapsayacak şekilde yazmıştır.

- Rahimi *Ferağî*'nin eserinin hangi sözlüklere hangi kelimelerle kaynaklık ettiğini, hangi sözlüklerden yararlandığını, hangi sözcüklerin doğru ya da yanlış alındığını tek tek sözcükleri tespit ederek incelemiştir. Örneğin Senglah'a hangi sözcüklerin *Miftāhu'l-Lugat*'tan geçtiği, bunların hangilerinin doğruyken yanlış aktarıldığı ya da yanlışken doğru aktarıldığı Rahimi tarafından tespit edilmiştir. Rahimi'nin bu kitap için büyük bir çaba sarf ettiğini yapılan çalışma ayrıntılarından görmekteyiz.

- Ayrı bir kitap olacak nitelikteki dipnotlar Rahimi'nin çalışmasını kendi türündeki birçok sözlük çalışmasından daha kapsamlı, ayrıntılı bir hale getirmiştir. Şöyle ki madde başı kelimelerin doğru ve yanlış yazılışları, yazılış aynı anlamı farklı ve benzer olan kelimeler tek tek yukarıda açıkladığımız işaretlerle gösterilmiş, madde başı kelimenin Türkçenin tarihi dönemleri, Çağatay Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerindeki seyrini eş zamanlı ve art zamanlı şekilde incelemiştir. Çalışmanın dipnotunda incelemelerin eserlerin yayınları ve özellikle yazma nüshaları göz önüne alınarak yapıldığı dikkatten kaçmamaktadır.

Rahimi'nin bu kitabı en ince ayrıntısına kadar düşünülen sabırlı ve ciddi bir incelemenin ürünüdür. Hatta Rahimi kendisini *Ferağî*'nin yerine koyarak Türk dilinin en ince ayrıntılarına kadar *Miftāhu'l-Lugat*'ı aktarmış ve kendisinden katkılar yaparak sözlüğün kapsamını genişletip özgün bir çalışma ortaya koymuştur. Kendi türünde yapılan bazı sözlük çalışmalarından ayrı olarak sözlükçülük alanına farklı bakış açısı

kazandıran Rahimi'nin kitabının kendisinden sonra yapılacak çalışmalar için örnek alınacağı muhakkaktır.

KAYNAKÇA

- ECKMANN, János (1988). *Çağatayca El Kitabı*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, s. 78.
- ECKMANN, János (1958). Çağatay Dili Hakkında Notlar . *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* , 6, Ankara , s. 118.
- ÖZ, Yusuf (2016). *Tarih Boyunca Farsça Türkçe Sözlükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu
- VAMBÉRY, Hermann (1867). *Çağataische Sprachstudien. Enthaltend Grammatikalischen Umriss*. Leipzig: Chrestomathie und Wörterbuch der cagataischen Sprache.